

Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызы Тыва Республиканың өөредилге яамызы Чөөн-Хемчик кожуунунң өөредилге эргелели Тус чернин бюджеттиг ниити билигнийң өөредилге чери Чыргакы ортумак школазы		
ШМК-нын хуралына көргөн. Протокол № <u>1</u> <u>Сат 3.Э/</u> « <u>29</u> » <u>август</u> 2023г	Директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы чөпшээрээн. <u>Донгак О.М/</u> « <u>29</u> » <u>август</u> 2023г	Школа <u>директору</u> <u>Донгак О.М/</u> « <u>29</u> » <u>август</u> 2023г

11-ги класстың

тыва дыл эртеминийң

ажылчын программазы.

(ФКӨС, долу эвес ортумак школа)

Тыва дыл болгаш чогаал башкызы

Хен-оол Оксана Баламовна

2023-2024 өөредилге чылы

Чыргакы, 2023ч

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

11 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрээн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (2023ч. Авторлары: Куулар Е.М, Сувандии Н.Д, Шаалы А.С) дүүштүр кылып тургускан. «Тыва дыл. 10-11 класс». Авторы: А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар, К.Б.Доржу, Е.М. Куулар., Тувинское книжное издательство, Кызыл, 2007; деп өөредилге номунга дүүштүр тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – тыва чоннун национал дылы.

Тыва Республикада дылдар талазы-биле байдал онзагай, ук девискээрге күрүне дылдары – тыва, орус – дең эргелиг болгаш бот-тускайлаң кылдыр ажыглаттынып турар. Тываның девискээринде тыва дыл ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажыглаттынып турар, өөредилге черлеринде ону өөредип турар, тыва дылдың дузазы-биле чоннун ёзу-чаңчылдарын, улустун байлак аас чогаалын кадагалап, салгалдан салгалче дамчыдарынга ажыглаттынып турар.

10-11 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп эртемге чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) ортумак ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга дүүштүр (улаштыр – ӨФКС) кылдынып, эртемниң баш бурунгаар планнаттынган түннелдеринге таарыштыр тургустунган. Программа «Тыва Республикада дылдар дугайында» (2003 чыл) хоойлунун өскерилгелерлиг «Тыва Республикада чоннарның дылдарының дугайында» (2019 чыл) дүрүмнерин езугаар өөреникчилерниң этнокультурлуг хереглелдерин хандыраынче угланган.

Программаны тургузарынга үндезин болган **нормативтиг документи**лер болгаш **эрге-хоойлу талазы-биле үндезиннери**:

- «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлу (эдилгелиг 31.07.2020);

- «Ортумак ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандарты» (өскерилгелерлиг болгаш эдилгелериг, декабрь 12, 2014 ч.; декабрь 31, 2015 ч.);

- Тыва Республиканың Конституциясы (1 кезек, 1 эге, 5 чүүл, май 6, 2001 ч.; өскерилгелиг 2014 ч.);

- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫ:

ортумак ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң ужур-утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттынган харылзажылга (коммуникативтиг), дыл эртеминиң (лингвистиктиг) база культура талазы-биле (культурологтук) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры; төрээн (тыва) дылын дамчыштыр бот-медерели бедик, Россия Федерациязынга болгаш төрээн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны хевирлээри.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Тыва дыл эртемин өөредириниң ужур-утказы Программада үш аңгы бөлүк кылдыр кирген, үстүнде айыттынган компетенциялар ниитизи-биле ажылды херек кырында боттандыраынче угланганын барымдаалаарынга дүгжүп турар.

Бирги бөлүкте дыл эртеминиң ужур-утказы чугаа чорудулгазының хевирлерин аас болгаш бижимел чугаа культуразы-биле сырый харылзаалыын, оон аңгыда амыдыралдың янзы-бүрү

байдалдарынга дүүштүр өөреникчилерниң шын номчуп, бижип билирин экижидип, сайзырадырынче угланган.

Ийиги бөлүктө дыл эртемниң ужур-утказы аас болгаш бижимел чугааны хевирлеп, тургузуп тура, чугаа культуразының нормаларындан аңгыда, дылдың системазын, тыва литературлуг дылдың нормаларынга хамаарышкан билиглерни, чаңчыл, мергежилдерни өөреникчилер билген туар кылдыр тургустунган.

Үшкү бөлүктө дыл эртемниң ужур-утказында төрөөн дыл биле тыва чоннуң төөгүзү, дыл биле тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразының харылзаалыының дугайында медээ кирген; тыва дылдың бот-тускайлаң онзагайын, ооң Россияның база делегейниң өске чоннарының дылдары-биле дөмөй болгаш ылгалдыг чүүлдерин, оларның харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында тыва чугаа этикедин, дыл талазы-биле нормаларны сагырынга салдарлыын айыткан.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрөөн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 11в класска гуманитарлыг, универсалдыг профильдиг класстарга неделяда 1 шак (чылда 34 шак) көрдүнгөн.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМНИҢ УТКАЗЫ (11 КЛАСС)

Дыл дугайында ниити билиглер

Дыл – система. Дылдың деңгелдери: фонемниг, морфемниг, лексиктиг болгаш синтаксистиг.

Түрк дылдарның болгаш тыва дыл эртемниң шинчилекчилери.

Синтаксис болгаш пунктуация

Синтаксис болгаш пунктуацияның кол билиглери.

Сөс каттыжышкыны. Сөс каттыжышкыннарының бөлүктээшкени. Синтаксистиг харылзааларның хевирлери. Сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазы.

Домак. Домак дугайында билиг. Домактың кол шынар демдектери. Домакта сөстөрнүң дараалашкаа. Домактың грамматиктиг ооргазы. Домактарның бөлүктээшкени. Бөдүүн болгаш нарын домактар.

Бөдүүн домак. Домакта чаңгыс аймак кезигүүннөр, оларга бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар. Домактың тускайлаттынган кезигүүннери. Домактың тайылбыр кезигүүннери. Кирилде сөстөр, кирилде домактар, адалгаларга бижик демдектери. Чугаага аян сөстөрнү аңгылаары.

Нарын домак. Нарын домактарның хевирлери. Эвилелдерлиг болгаш эвилел чок чагырышпаан нарын домактар. Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери: биче сек, биче сектиг улуг сек, ийи сек, тире. Чагырышпаан нарын домактарның сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домактар. Тайылбыр домактарның хевирлери. Чагырышкан нарын домактарга бижик демдектери. Чаңгыс болгаш элээн каш тайылбыр домактарлыг чагырышкан нарын домактарда бижик демдектери. Дес-дараалашкак, чергелешкек болгаш чаңгыс аймак харылзаалыг домактар. Нарын синтаксистиг конструкция.

Дорт болгаш доора чугаа. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар. Дорт болгаш доора чугаада бижик демдектери.

Чугаа стильдери

Публицистика стилиниң онзагайлары. Публицистика стилиниң жанрлары: статья, фильм, ном, шииге үнелел; школа, хоорай деңгелдиг хемчегге үнелел, интервью, репортаж, илеткел дээш о.ө. Хөй улус мурнунга чүве чугаалаары, ооң хевирлери.

Албан-херек стили, ооң онзагайлары. Албан-херек стилиниң жанрлары: билдириишкин, хол үжүү, шынзылга (бүзүредилге), акт, протокол, анкета дээш о.ө. Резюме тургузары, портфолио долдурары.

Чечен чогаал стили. Чечен чогаал стилиниң ниити характеристиказы. Троптарның болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының янзылары.

Чугаа культуразы

Чугаа культуразы – дыл эртемниң бир адыры. Чугаа культуразының кол талалары (аспектилер): нормативтиг, коммуникативтиг болгаш этиктиг. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри.

Хөй улус мурнунга чүве чугаалаарының культуразы. Чугаа этикеди. Чугаа этикединин онзагайлары. Аас чугааның культуразы.

Дылдың нормалары. Тыва литературлуг дылдың нормалары: лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг болгаш орфоэпия нормалары.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

Бот-тускайлаң түңнелдер дээрге өөреникчи мөзү-бүдүш, сагыш-сеткил талазы-биле бодунуң хууда шынарларын экижидер, ниитилелге кижилер аразынга янзы-бүрү байдалдарда харылзаа тударының уг-шиин чижек өөредилге программасында планнаттынган түңнелдерни чедип ап тура хевирлээри. Бот-тускайлаң түңнелдерни тодаргайлаарга, мындыг:

- РФ-де төрөөн дылды хүндүлээр, аңгы-аңгы чоннарының культура болгаш езу, чаңчылдарында үнелиг чүүлдеринге даянган бүгүРоссияның өске хамаатылары-биле дең эргелиг, хөй нациялыг болгаш хөй культуралыг ниитилелди быжыглаарда, өөреникчи бодунуң төрөөн дылын таварыштыр медресеп билип алыры.

- тыва дыл тыва чоннуң сагыш-сеткил болгаш культура-төөгүлүг өнчүзү деп чүүлдү медресеп билип, аңаа онза хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

- кижини бүрүзүнүң болгаш тыва кижиниң мөзү-шынарынга дүүштүр бодун сайзырадыры болгаш кижизидери;

- делегейде, Россияда болгаш Тывада чурттап чоруур чоннарның культуразынга, дылдарынга, ёзу-чаңчылдарынга онза хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;

- төрөөн черинге, бойдустуң байлактарынга, төрөөн дылын арыг кылдыр ажыглап, камныг болурун хевирлээри;

- национал сагыш-сеткил, мөзү-бүдүш талазы-биле үнелиг чүүлдерге өөреникчилерни чаңчыктылары;

Эртем харылзаалыг түңнелдер дээрге өөредилгениң бүгү талалыг ажыл-чорудулгазынга ажыглап болур кылдыр шиңгээдиң алганы *башкарылгалыг, угаап шиңгээдириниң, харылзаажылга чорудар* билиглерни шиңгээдиң алыры болгаш оларны өөредилгеге болгаш ниитилел амыдыралынга херек кырында ажыглап билири; планы тургузуп турда, өөредилге ажыл-чорудулгазын чорударда, башкызы болгаш эш-өөрү-биле өөредилгениң кады ажылдажылгазын организаастаарда, бот башкарныры; шинчилел, төлевилел болгаш ниитилел ажыл-чорудулгазының арга-мергежилдерин билер болуру.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- өөредилге ажыл-чорудулгазында бодунуң хууда чедип алыр сорулгазын салыры болгаш хевирлээри;

- салдынган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула үре-түңнелдиг курлавырны дилеп тывары;

- ажыл-чорудулганың түңнелдерин салдынган сорулга-биле деңнеп, шүүштүрери;

Доозукчу өөренип алыр аргалыг:

- өөредилге ажыл-чорудулгазының сорулгаларын болгаш сорулганы чедип алыр ажылдарны тодарадып турар үеде бергедээшкиннерниң чылдагааннарын илередип тывар;

- салдырган сорулганы чедип алырда, үре-түңнелдиг курлавырны тывар;
- бот-башкарылганы боттандыра, үре-түңнелдиг ажылды чорударынга, ону боттанырынга шаптараазыннарны ажып эртеринге быжыг тура-сорукуг күженишишкинни салыр.

Өөрөдилгениң угаап шиңгээдириниңбүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренир:

- сорулгаларны шиитпирлээр ниити аргаларны дилеп тывар, ооң иштинде информастыг дилээшкинни кылып болгаш аңаа даянып, чаа өөрөдилге болгаш угаап шиңгээдир сорулгаларны чедип алып ажылдарны кылып;
- медээни аңгы-аңгы туруштардан шүгүмчүлелдиг үнелээр болгаш тайылбырлаар, информастыг бижимел барымдааларда чөрүлдээлерни билип алып болгаш сактып алып;
- бодунуң билиглерин болгаш мергежилин делгемчидеринче угланган аргаларны дилээр;
- шиңгээдип алганы дыл болуушкуннарының сайгарылгазының аргаларын өөрөдилгениң эртемден дашкаар болгаш эртемнер аразында деңнелдеринче көжүрер (орус болгаш даштыкы дылдар, литература кичээлдеринде дээш о.д.ө.).
- информастыг дилээшкин үндезининге даянып, чаа өөрөдилге болгаш угаап шиңгээдир сорулгаларны чедип алып ажылдарны кылып;
- информастыг бижимел барымдааларда карышкак чүүлдерни танып билип болгаш сактып алып.

Доозукчу өөренип алып аргалыг кылдыныглары:

- дылга хамаарышкан нарын эвес шинчилелди, экспериментини планнааш, ажылдап кылып, өөрөдилге төлөвилелин тургузар;
- библиотека болгаш Интернет курлавырының дузазы-биле медээни хөйү-биле тывар;
- медээни информация-коммуникативтиг технологиялар дузазы-биле бижип, сактып алып.

Өөрөдилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу өөренип алып:

- чугааның байдалынга дүүштүр дылдың аргаларын шын шилип ажыглаар;
- харылзажылга киржикчилериниң үзел-бодалдарын өөренип көөр болгаш тыптып кээп болур маргылдаалыг айтырыгларны таарыштыр шиитпирлээр;
- аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннарның аразынга чугааның янзы-бүрү байдалдарында чугаа культуразының нормаларын болгаш чугаа этикедин сагыыр.

Доозукчу өөренип алып аргалыг:

- аңгы-аңгы бижимел үндезиннерден эргежок чугула медээ чыыр ажылды эгелээр;
- чогаадыкчы бөлүктөрнүң ажыл-чорудулгазынга аңгы-аңгы хүлээлгелерни күүседир (бодалдың эгелекчизи, күүседикчи, шүгүмчүлөкчи, эксперт дээш о.д.ө.);
- харылзажылга үзінде туруп болгу дег маргылдаалыг айтырыгларны илередир, оларны чавырылдыра, маргылдаалыг байдалдан шын шиитпирни хүлээп алып.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түңнелдер. 11 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алып:

- тыва дылдың функционалдыг стильдерин ылгап билир, сөзүглелдерниң стиль болгаш жанрын тодарадыр;
- бердинген сөзүглелдин стилин өскерттир;
- баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде стиль талазы-биле частырыгларны тыпкаш, эдер;
- аңгы-аңгы стильдерге болгаш жанрларга хамааржыр сөзүглелдер чогаадыр;

- лингвистиктиг словарьлар, энциклопедиялар болгаш справочниктерни ажыглаар;
- «дыл» болгаш «чугаа» деп билиглерни ылгап билир;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын грамматиктиг, коммуникативтиг болгаш этиктиг нормаларга дүүштүр үнелээр;
- литературлуг тыва дылдың лексиктиг, грамматиктиг, шын бижиириниң болгаш адаарының нормаларын сагыыр;
- чугааның янзы-бүрү байдалдарына тыва литературлуг дылдың нормаларын шын ажыглаар;
- тыва дылдың литературлуг болгаш диалект хевирлерин аңгылаар;
- сөзүглелдерде тыва дылдың диалект хевирлерин болгаш кара чугаа сөстөрүн сайгарар, оларны литературлуг дылдың сөстери-биле солуур;
- сөзүглелде медээниң шынга дүгжүрүн аңгы-аңгы бижимел барымдааларга (номнар, массалыг информация чепсектери, Интернет) даянып, тодарадыр.

Доозукчу өөренип алыр аргалыг:

- албан-херек харылзажылгазының үезинде диалог/полилог чорудар, чугаалажылга үезинде чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын эскерип, тайылбырлап билир;
- оратор мергежилиниң үндезиннерин билир;
- шинчилел ажылын чорудуп, ооң түңнелдерин аас болгаш бижимел чугаа дузазы-биле дамчыдар;
- баш бурунгаар белеткээн сөзүглелдин бижик демдектеринде частырыгларын эдер;
- дыл интерференциязының (бир дылдың өске дылга чедирип турар салдарын) чылдагааннарын сайгарар;
- баш бурунгаар белеткээн сөзүглелде бижик демдектериниң частырыгын эдер;
- сөзүглелдерде медээни эде тургузарының аргаларын билир, номчаан сөзүглелдеринден тезис, конспект, аннотация, реферат, презентация хевирлерин тургузар;
- дыл болгаш стиль нормаларын сагывышаан, сөзүглелдерни тыва дылдан орус дылче, орус дылдан тыва дылче шын очулдуруп билир.

Тыва дыл. 11 класс – 34 ш.

Катаптаашкын – 5 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлык диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 53 шак.

Ажыглаар өөрөдиге ному: 8-9 кл

1. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.

2. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

3. «Тыва дыл. 9 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

4.«Тыва дыл. 10-11 класс». Авторлары: А.К.Ойдан-оол, Б.К.Ондар,К.Б.Доржу,Е.М.Куулар. 2007ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	№	Программа аайы-биле темалар 1-ги улдуң	Шак тар саны	Ай,хүннери	
				План езугаар	Херек кырында
I-ги кезек Дыл дугайында нии билиглер	1.	Дыл дугайында ниити билиглер Дыл-тускай система.	1ш	07.09	04.09
	2	Дылдың фонемниг,морфемниг деңнелдери.	1ш	14.09	
	3	Дылдың лексиктиг деңнели	1ш	21.09	
	4	Дылдың синтаксистиг деңнели.	1ш	28.09	
	5	Сөзүглел-биле ажыл:фонемниг,морфемниг,лексиктиг сайгарылгалар.	1ш	05.10	
	6	Сөзүглел-биле ажыл: морфологтуг сайгарылга	1ш	12.10	
	7	Хыналда диктант.Үүлө бүткен.(Д.ч ар 221-222)	1ш	19.10	
	8	Частырыглар-биле ажыл.Ниити катаптаашкын	1ш	26.10	
Синтаксис болгаш пунктуация	9	Синтаксис болгаш пунктуация Синтаксис пунктуацияның кол билиглери. Сөс каттыжышкыны.	1ш	09.11	
	10	Домакта сөстөрнүң туружу.Домактың грамматиктиг ооргазы.	1ш	16.11	
	11	Домактарны бөлүктээри. Бөдүүн болгаш нарын домактар.	1ш	23.11	
	12	Домактарның тускайлаан кижигуннери.	1ш	30.11	
	13	Нарын домактың хевирлери,оларга бижик демдектери. Нарын синтаксистиг конструкция.	1ш	07.12	
	14	Созуглел-биле ажыл. Нарын домактын синтаксистиг сайгарылганы.	1ш	14.12	
	15	Дорт болгаш доора чугаа.Дорт болгаш доора чугаага бижик демдектери.	1ш	21.12	

	16	Хыналда диктант.Төрээн дыл.	1ш	28.12	
	16	Частырыглар-биле ажыл.Ниити катаптаашкын	1ш	28.12	
		2-ги чартык чыл			
Чугаа стили	17	Чугаа стили. Публицистика стили,ооң хевирлери.Публицистика стилиниң сайгарылгалыг жанрлары.Публицистика стилиниң медээ дамчыдар жанрлары.	1ш	11.01	
	18	Аас-биле дыңнадыг,ооң хевирлери.	1ш	18.01	
	19	Албан- херек стили,ооң хевирлери болгаш ылгавыр демдектери.	1ш	25.01	
	20	Албан-херек бижиктери.Резюме.	1ш	01.02	
	21	Чечен чогаал стили.Уран чечен аргалар.	1ш	08.02	
	22	Эдертиг.Ыт дээш ыглап турдум.(Э.ч ар158-159).	1ш	15.02	
Чугаа культуразы	23	Чугаа культуразы-лингвистиканың бир адыры.Чугаа культуразының кол талалары.	1ш	22.02	
	24	Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын үнелээри. Хөй улус мурнунга чугаалаарының культуразы.	1ш	29.02	
	25	Албан езу-биле харылзажырының культуразы. Аас болгаш бижимел чугаа культуразы..	1ш	07.03	
	26	Хыналда диктант.Бойдусту үрегдес(Д.ч ар 231-232)	1ш	14.03	
	27	Частырыглар-биле ажыл.Ниити катаптаашкын	1ш	21.03	
	28	Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери.	1ш	04.04	
	29	Тыва литературлуг дылдың нормалары.	1ш	11.04	
	30	Стилистиктиг нормалар.	1ш	18.04	
	31	Чогаадыг-эссе «Кандыг чугааны эки дээрил?»	1ш	25.04	
	32	Хыналда диктант.Өг дүндүүнче.(Д.ч.ар 241)	1ш	02.05	
	33	Частырыглар-биле ажыл.Ниити катаптаашкын	1ш	16.05	
	34	Чылда өөрөнгенин ниити катаптаары	1ш	23.05	